

Ігор МАРЦІНКОВСЬКИЙ (Миколаїв над Бугом)

ДО АТРИБУТИЗАЦІЇ ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ МЕДАЛІ ТОВАРИСТВА “СІЧ”

Як свідчать колекціонери-фалеристи, сьогодні існує приблизно 800 шевченківських медалей. Одна з перших була виготовлена на Монетному Дворі в Петербурзі, але, оговтавшись, царські чиновники розпорядилися її знищити, уціліло лише кілька екземплярів¹. Такі пам’ятки в сім’ях зберігали як найдорожчі родинні реліквії². Створення та “життя” кожної медалі разом з її власниками мають свої історії. Із-за політичної цензури в радянсько-комуністичний період деякі з цих пам’яток медальєрного мистецтва випадали з дослідження істориків і колекціонерів. Збираючи матеріяли з шевченкіяни Миколаївщини автор цих рядків отримав медаль з портретом Т. Г. Шевченка та написом на звороті “Січова пам’ятка”, яка збереглася в нащадків, що родом з Новобузького району Миколаївської області, але більше розповісти вони не змогли. Безсумнівним є те, що у вирі подій ХХ ст. ця медаль пройшла свій “життєвий” шлях.

Отже, ставимо собі за мету дослідити історію створення та атрибутизувати одну з різновидів медалі пожежно-гімнастичного товариства “Січ” початку ХХ ст.

Про українські парамілітарні організації “Сокил” (заснована 1894, перший голова В. Нагірний), “Січ” (заснована 1900, засновник і беззмінний керівник Кирило Трильовський), “Пласт” (група молоді, 1911), “Січові Стрільці (1913) написано чимало³. Згідно з концепцією засновника “Січей”, широковідомого в Галичині коломийського адвоката Кирила Трильовського, в “Січах” багато уваги приділялося різноманітній атрибутиці – січові “ленти”, елементи одягу, фалеристичні знаки, прапорництво. Одним із елементів січової атрибутики стала Шевченкова медаль.

Згідно з літературою, медаль частіше називають “Січова пам’ятка”, але за правилами медальєрного мистецтва й музейної атрибутизації лицевий бік із головною темою, якій вона присвячена, називають аверсом (від фр. “avers” – звер-

¹ *Белей В.* Історія однієї медалі / Василь Белей // Наука і суспільство. – 1992. – № 3. – С. 9.

² *Белей В.* Там само; *Мороз-Стрелець Т.* Як зіницю ока // Україна. – 1970. – № 10, березень. – С. 4.

³ *Жарський Е., Трильовський П.* “Січ” / Енциклопедія Українознавства. Том 8 / Гол. ред. Володимир Кубійович. Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – С. 2845 – 2847; *Якимович Б.* “Тей, “Січ” іде, красен мак цвіте...”. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2000. – 51 с.; *Його ж.* Збройні Сили України: Нарис історії. – Львів, 1996. – 360 с.; *Вацеба О.* Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. – Івано-Франківськ, 1997. – 232 с.; *Трофим’як Б.* Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ ст. – перша пол. ХХ ст.). – Тернопіль, 2001. – 693 с. та ін.

нений до кого-небудь)⁴. Зважаючи на архівні документи і світлини⁵, які вказують, що медаль носили зображенням Т. Г. Шевченка назовні, а також враховуючи уже усталену назву і написи на медалі, пропонуємо її називати “Тарас Григорович Шевченко / Січова пам’ятка”.

На лицевому боці (аверсі) пам’ятної медалі “Тарас Григорович Шевченко / Січова пам’ятка” в центрі відтворене погрудне зображення Т. Г. Шевченка останніх років життя у кожусі й смушковій шапці на 1/5 поверненого вправо, а зверху півколом заголовний напис (легенда): “* 1814. ТАРАС ГРИГОРІЕВИЧ ШЕВЧЕНКО †1861.”. Портрет Т. Г. Шевченка на медалі дуже подібний до його зображення на фотографії Генріха Денґера “Шевченко серед приятелів” (1859, Санкт-Петербург), копії якої на початку ХХ ст. поширювалися в Галичині у вигляді поштових листівок (одну з таких листівок автор статті отримав на початку 1980-х від 102-річної мешканки с. Переволока Тернопільської області М. Гриневич, пізніше передав В. Яцюкові). Подібне зображення Т. Г. Шевченка відтворене й на одній з перших медалей, виготовлених у Петербурзі⁶. Праворуч й унизу медалі “Тарас Григорович Шевченко / Січова пам’ятка” на рельєфі зображення корпусу митця є підпис гравера-виконавця – “Ю. Гундерт.”. Вважають, що автором цієї медалі був відомий український і болгарський скульптор М. І. Парашук (1878 – 1963)⁷, за іншою версією – відомий український архітектор, живописець і графік Р. С. Грицай (1887–1968)⁸, але обидві версії не мають документальних підтверджень. На зворотному боці (реверсі) – у центрі диску восьмикутна гостропроменева січова зірка, в полі якої дві руки у вишиванках (під лупою на манжетах сорочок добре проглядаються узор вишивки) тримають у потиску серп – символ селянської праці, а в основі чотирьох променів по обидва боки зверху і знизу від рук літери: зліва вверху – “Р.”, справа вверху – “У.”, знизу зліва – “Р.”, знизу справа – “П.” (абрєвіатура Русько-української Радикальної Партії, заснованої в 1890 р. за ініціативи І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького, С. Даниловича, К. Трильовського, М. Ганкевича та ін.). Біля канта реверсу медалі симетричні написи півколом: зверху над зіркою – “СІЧОВА”, внизу – “ПАМ’ЯТКА”. Діаметр диску медалі 29 мм, товщина по краю – 2 мм (кисті рук у центрі зірки дещо виступають із загальної площини медалі). Наш екземпляр масою 10,4 г має мідне кільце (до її маси не входить) для стрічки.

⁴ Белей В. Цит. праця – С. 9.

⁵ Арсенич П. Шевченко і Прикарпаття // В сім’ї вольній, новій. Шевченківський збірник / Редкол. П. Білецький. Вип. 5. Ред.-упорядник Н. Я. Дзюбенко. Ред. колегія Олександр Білаш, Леонід Большаков, Василь Бородин та ін. – Київ: Рад. письменник, 1989. – С. 163; Малахівський Д. Боротьба за Т. Г. Шевченка у Віденському парламенті (1901 – 1907 рр.) // Архіви України. – 1966. – № 1 (75), січень – лютий. – С. 43, 46 – 47, 49 – 50; Сенік Я. Г., Купчинський О. А. Документи Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові про Т. Г. Шевченка // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР (Київ). – 1965. – № 1. – С. 67; Чупрей І. Літопис Січового руху: Вставайте, кайдани порвіте! На спомин Крайового Шевченкового свята у Львові 28.VI. 1914. Вид. і ред. Микола Балицький. – [Львів]: Накладом січового Союзу, [1914]. – С.12–13.

⁶ Белей В. Цит. праця – С. 9.

⁷ Арсенич П. Шевченко і Прикарпаття ... – С. 163; Малахівський Д. Боротьба за Т. Г. Шевченка у Віденському парламенті (1901 – 1907 рр.) // Цит. праця. – С. 43.

⁸ Воробець М. Січова пам’ятка // Краєзнавець Прикарпаття. – 2009. – № 13, січень – червень. – С. 62.

Медаль виготовлено не пізніше початку 1907 р., бо, як свідчать документи Центрального державного історичного архіву України у Львові, починаючи від початку лютого того ж року та в наступні роки селяни, котрі носили її, вже зазнавали переслідувань, пам'ятку конфісковували і ці факти звучали на засіданні Віденського парламенту⁹. Приблизно 15 тисяч штук однакових за дизайном виготовили з різних стопів міді на фірмі Г. Гольдштайна в м. Коломия (тодішня адреса вул. Архикнязя Рудольфа ч. 57)¹⁰. В. Яцюк пише про мідну і латунну (мосяжну – стоп міді й цинку)¹¹, а М. Воробець і А. Пашук – про бронзову (спиж – стоп міді, олова та інших компонентів)¹².

Медаль, яка зберігається в автора статті, покрита темною історичною природною патиною, що візуально створює враження бронзи. Природна патина різних відтінків може утворюватися в залежності від металу чи складу стопу металів виробу, так і від умов зберігання (хемічного складу повітря та предметів дотику), товщини і часу окисленої плівки. Рентгеноспектральний аналіз металу цієї медалі у місці кистей рук зроблений на растровому електронному мікроскопі мікроаналізаторі (РЭММА-102-02) в лабораторії кафедри зварювального виробництва (завідувач кафедри д. техн. наук, проф. В. Ф. Квасницький, завідувач лабораторії Л. П. Петренко, виконувала м. н. с. С. І. Алексєєва) Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова показав – це стоп міді й цинку (вміст міді 93,31 %, цинку 6,19 %). Отже, медаль виготовлена з різновиду латуні, що має назву томпак (вміст міді в межах 88 – 97 % і цинку до 10 %).

Медаль масово поширювалася серед селян та української національно-патріотичної інтелігенції Галичини, придбати її міг кожен у коломийському Народному Домі – коштувала від 80 геллерів до 1 корони¹³. Організатором виробництва й продажу січової символіки (стрічок, прапорів, топірців, у тому числі й медалей з погрудним зображенням Т. Г. Шевченка) був Лесь Пушкар (народився у с. Сопів біля Коломиї) – один із помічників К. Й. Трильовського (1864 – 1941), що був ініціатором їх виробництва¹⁴.

Пам'ятку носили на трикутному згортку з темно-червоної або жовто-синьої (зверху навкіс розміщувався жовтий колір) стрічок (“бандлічок”) пришпилених до верхнього одягу на грудях зліва¹⁵. Відомі варіанти медалей із суцільнолитим (не лютованим) вушком для кріплення у площині медалі, з вушком, отвір якого розвернений на 90° до її площини, та без вушка¹⁶. Про медаль із вушком, розверненим на 90°, як у автора статті, але виготовлену з міді, пише В. Яцюк¹⁷. Згідно з

⁹ *Арсенич П.* Шевченко і Прикарпаття... – С. 163; *Малахівський Д.* Боротьба за Т. Г. Шевченка у Віденському парламенті (1901–1907 рр.)... – С. 43, 46–47, 49–50; *Сеник Я. Г., Купчинський О. А.* Документи Центрального державного історичного архіву... – С. 67.

¹⁰ *Яцюк В.* Шевченківські відзнаки на Західноукраїнських землях: медалі, плакетки, плити // *Дзвін.* – 2009. – № 5 – 6. – С. 118.

¹¹ Там само.

¹² *Воробець М.* Січова пам'ятка... – С. 62; *Малахівський Д.* Цит. праця. – С. 43–44.

¹³ *Арсенич П.* Шевченко і Прикарпаття... – С. 163; *Малахівський Д.* Боротьба за Т. Г. Шевченка у Віденському парламенті (1901–1907 рр.)... – С. 47; *Яцюк В.* Цит. праця... – С. 118.

¹⁴ *Яцюк В.* Шевченківські відзнаки... – С. 118.

¹⁵ *Чупрей І.* Літопись Січового руху... – С. 12–13. *Яцюк В.* Шевченківські відзнаки... – С. 118–126.

¹⁶ *Воробець М.* Цит. праця. – С. 62.

¹⁷ *Яцюк В.* Цит. праця. – С. 118.

даними літератури, використання різних стопів (сплавів) металів для виготовлення медалей і різний характер розміщення вушка, при однаковому дизайні й розмірах свідчить, що пам’ятку тиражували не один раз, про що стверджує В. Яцюк¹⁸, і з ним можна погодитися. Водночас варто провести декілька аналізів складу стопу металів медалей з вушком, розміщеним у площині медалі та екземплярів із розверненим вушком.

Січковий рух став найорганічнішим для українського населення Західної України, оскільки мав у собі глибинні народні традиції, освячені творчістю й культурою Т. Г. Шевченка з його безмежною любов’ю до України та з історією козаччини Наддніпров’я й Південного Бугу. Цей рух сприяв процесові національного відродження села, згуртуванню народних сил, підвищенню рівня фізичної культури та усвідомленню її значення в житті кожної людини й нації, національно-патріотичному вихованню, військовому вишколі.

Із середовища “Січей”, як і з “Соколів”, “Пласту”, “Просвіти” в 1913 р. було створено військове товариство “Українські Січові Стрільці”, що стало підґрунтям єдиного українського національного формування у складі Австро-угорської армії – Легіону Українських Січових Стрільців (УСС) – головної військової сили Західно-Української Народної Республіки та основи Української Галицької Армії. Як також одного з найкращих стягів Армії Української Народної Республіки (УНР), бійці якої сумлінно і жертовно виконували свій обов’язок під час Визвольних змагань, у тому числі й на півдні України в Надчорномор’ї (наприклад, створений у 1919 р. 1-й Гуцульський Полк Морської Піхоти)¹⁹, у Першому Зимовому поході 1920 р.

Коли УНР підписала 9 лютого 1918 р. у Бресті мирний договір і її визнали як незалежну державу, вона змушена була просити військової допомоги у війні з більшовиками. Спочатку мова йшла про частини, сформовані в Австрії та Німеччині з військовополонених українців, яких там налічувалося близько 30 000 осіб. Але в Україну увійшли німецьке та австро-угорське війська, які на території УНР вели себе як окупаційні. У складі австрійських частин був і Легіон УСС. У ході змагань за Україну воїни Легіону УСС під очільництвом архикнязя Вільгельма Габсбурга (австрійця за національністю, але українського патріота й поета Василя Вишиваного (1895–1948), замордованого енкаведистами в Києві, перебували в 1918 р. на території тодішньої Херсонській губернії, куди, серед інших, входила й сучасна Миколаївщина. З Вапнярки Легіон залізницею 17 березня перекинули до Одеси, через кілька днів до Миколаєва і до станції Великі Копані, де стояли залогою, його бійці безпосередньої участі в боях не брали, а 10 квітня пароплавом по Дніпрі їх перекинуто на Запорозжжя²⁰. На зупинках (Одеса, Миколаїв, Великі Копані, Херсон та ін.) бійці Легіону УСС вели просвітницьку діяльність, поширювали видані ними газети, часописи, відозви тощо, допомагали організовувати народні школи, “Просвіти”, виховуючи український національний і держав-

¹⁸ Там само.

¹⁹ Крип’якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упорядник Б. З. Якимович. – 4-те вид., змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. – С. 587.

²⁰ Там само. – 447–448.

ницький дух²¹. Залучившись до цієї роботи, деякі із вояків залишилися на місцях навіть після відходу Легіону²².

У Центральній Україні “Січі” постали за Української Народної Республіки – 1918 р. у Києві, 1919 р. – у Вінниці та Кам’янці-Подільському, але з більшовицькою окупацією вони припинили свою діяльність. Після румунської окупації Буковини в 1918 р. діяльність “Січей” у краї була заборонена. Відновлену після воєнної перерви діяльність “Січей” в Галичині у 1920-х на західноукраїнських землях припинила польська окупаційна влада в 1924 р. (у селі Горбачі біля Львова “Січ” утрималася до 1930 р., коли розпочалася “пацифікація”). “Січі” існували й за кордоном: у США і Канаді (від 1915 р.), Німеччині (від 1912 р.), Чехо-Словаччині (від 1926 р.), Австрії (від 1931 р.)²³.

Висновки:

Медаль “Тарас Григорович Шевченко / Січова пам’ятка” виготовляла від початку 1907 р. фірма Г. Гольдштайна в м. Коломиї (вул. Архикнязя Рудольфа ч. 57) з різних стопів металів кількома тиражами. Авторами медалі могли бути скульптор М. І. Парашук чи Р. С. Грицай, гравер – Ю. Гундерт. Ініціатором її виготовлення був надхненник створення “Січей” К. Й. Трильовський. Організував виробництво й поширював його помічник Лесь Пушкар.

Досліджений екземпляр медалі з поверненим на 90° вушком до її площини виготовлений з різновиду латуні – томпаку, що містить 93,31 % міді й 6,19 % цинку.

Попри переслідування з боку влади, пам’ятка поширювалася за доступну ціну серед селян та української інтелігенції Галичини, в тому числі й під час Шевченкового Ювілейного Здвигу “Українського Січового Союзу”, “Сокола-Батька” й Спортивного Товариства “Україна” в пам’ять 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка, який проводили у Львові 27 і 28 червня 1914 року.

Збережена на Миколаївщині медаль “пройшла” зі своїм власником період утвердження українських громадських організацій в Галичині, фронти Першої світової війни і у Національно-демократичної революції в Україні (1917–1921), у тому числі й Надчорномор’ї, її переховували як реліквію в Голодомор і колективізацію 1930-х, під час більшовицьких репресій 1937 – 1939-х років, кривавого протистояння між двома тиранами у Другу світову війну й повоєнні переслідування українських патріотів, зберігши приклад нерозривного зв’язку і мужности багатьох поколінь українців у боротьбі за державність України.

²¹ Шкварець В. П. Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині 1917 – 1921: Навчальний посібник. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – С. 35.

²² Крип’якевич І., Гнатевич Б. та ін. Цит. праця. – С. 448–449.

²³ Якимович Б. “Гей, “Січ” іде, красен мак цвіте...” – С. 44–47.